

Г. В. Боряк

ЧИ НЕ ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ?

(Думки з приводу виходу в світ книги "Трофеї війни та імперії..."*)

Нещодавно побачило світ нове фундаментальне видання відомої американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед "Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції" - чергова "маленька брошурка" (так жартівливо називають книжки Патриції її друзі й найближчі колеги) обсягом 800 сторінок. Книга вийшла під егідою провідного західного українознавчого осередку - Українського наукового інституту Гарвардського університету (США) та за участю і сприяння Державного комітету архівів України та Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України.

Передмову до видання написав патріарх світової архівістики Шарль Кечкеметі, який упродовж трьох десятиліть обіймав посаду Генерального секретаря Міжнародної ради архівів. Він, зокрема, відзначає, що книга є результатом майже 35 років досліджень архівів СРСР та пострадянських України і Росії, "синтезою архівної та історичної культури". Всеохоплююча зацікавленість автора, неймовірна працездатність і продуктивність, величезний досвід, набутий у багаторічних студіях, дозволили їй на межі століть і тисячоліть підготувати фактично енциклопедичний довідник, компедіум прикладів, фактів, аналітичних роздумів, аргументованих висновків із надзвичайно складної й делікатної в культурологічному і політичному сенсі проблеми, пов'язаної з долею архівної спадщини України в контексті міжнародних реституційних процесів.

Попри певне багатослів'я, притаманне автору видання, слід віддати належне передусім блискучому добору промовистих заголовків розділів, які не лише чітко окреслюють зміст викладеного; полемічна й дещо "провокативна" загостреність назв структурних частин книги спонукає читача до роздумів.

Розпад Радянського Союзу та півстолітня річниця закінчення Другої світової війни, природно, спричинили спалах інтересу до архівної спадщини багатьох народів Європи, адже остання війна призвела до небаченого в світі, безпрецедентного за масштабами і злочинністю, чітко спланованого й організованого переміщення культурних цінностей, а крах комунізму на зламі 90-х років дозволив народам Східної Європи вголос заговорити про це, спираючися на щойно відкриті архіви. За нацистської окупації впродовж лише двох-трьох років десятки мільйонів книжок, картин, скульптур, тисячі тонн, сотні тисяч погонних метрів архівних документів були блискавично зірвані з місць постійної прописки в європейських архівних, музейних і бібліотечних колекціях і розпочали тривалий шлях міграції, який для багатьох з них не завершився й до сьогодні. У глобальному сенсі відносно культурних цінностей війна стала останнім акордом у процесі "розкидання каміння", розпочатому століття тому. Скільки триватиме зворотній, набагато болісніший процес "збирання каміння" (і чи настав цей час?) - не знає ніхто. Зрозуміло одне: війна не може вважатися закінченою, доки останній архівний документ, остання книжка, остання картина не повернуться з місця "ув'язнення".

Україна є надзвичайно "благодатною" моделлю й унікальним прикладом складного й запутаного вузла ключових міжнародних проблем, дотичних реституції культурних цінностей. Саме приклад України може якнайкраще проілюструвати бурхливий

процес розпорошення національної архівної спадщини, що тривало століттями, коли українські землі перебували у складі сусідніх держав, який блискавично і незворотно прискорився під час нацистської окупації, продовжувався у повоєнні часи, коли архівні документи, наприклад, провідних політичних діячів (згадаймо Хрущова або Шелеста) "тихо" висмоктувалися з українських архівів і переміщалися до столиці, і було завершено (остаточно, можна сподіватися!) 1991 р., напередодні проголошення незалежності, коли великий масив документів - десятки тисяч аркушів - з історії визвольних змагань 40-50-х років ХХ ст. було оперативно вилучено за "мудрою" вказівкою спецслужб агонізуючого СРСР з архівів МВС і передано до Москви.

Книга Патриції Кеннеді Грімстед, уможливаючи осягнення цього процесу й усвідомлення його масштабів, водночас допомагає здійснити низку практичних кроків у розв'язанні стратегічної проблеми повернення й реконструкції національної архівної спадщини. Повернення фізичного, у вигляді оригіналів або копій, чи віртуального - у вигляді електронних масивів довідкової інформації, в тому числі - баз даних. Адже, перш ніж повертати, треба знати, що саме й звідки ми хочемо отримати, що збереглося, а що втрачено назавжди, на що маємо власницьке право, а що складає спільну архівну спадщину сусідніх держав і народів і т.п. Відтак першими кроками на шляху повернення переміщених архівів мають бути визначення, виокремлення архівної спадщини України в наявних документальних масивах різних країн, вироблення і застосування чітких критеріїв і дефініцій, реєстрація переміщеного і втраченого, обґрунтування права на виявлену спадщину і лише згодом - цивілізований переговорний процес з нинішнім власником.

Показовим є послідовне вживання автором книги популярного нині в європейському архівному співтоваристві й коректного, на нашу думку, терміна відтворення (reconstitution) стосовно архівної спадщини України. Саме так у передмові до книги Патриція Грімстед визначає стрижньову проблему свого дослідження, спираючися на історичний і ідеологічний (політичний) контекст.

Монографія (фактично ж, повторимося, - енциклопедичний довідник з проблеми) складається з трьох основних блоків: двох частин і додатків (останні - це майже третина обсягу видання).

Перша частина, що має назву "Міжнародний правовий контекст", складається з чотирьох розділів, які послідовно розглядають проблему виокремлення архівної спадщини України в зарубіжних документальних масивах.

У першому з цих розділів - "Визначення архівної спадщини України: Росія і претензії держав-спадкоємців" - аналізуються радянське і пострадянське (України і Російської Федерації) архівне законодавство та Угода між країнами Співдружності незалежних держав з акцентуванням на базових у міжнародній архівній практиці поняттях походження та приналежності, які є ключовими при визначенні зарубіжної архівної спадщини. Наголошено, що в Законі України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" (1993) норми щодо зарубіжної архівної спадщини визначені більш виважено й коректно, ніж, скажімо, у відповідному Законі Литви.

У другому розділі - "Відновлення (точніше - віднайдення) культурної спадщини і переміщені українські архіви" - простежено непростий процес послідовного осмислення підходів до проблеми - від енергійної заяви посла щойно народженої держави Віктора Батюка під час Генеральної асамблеї ООН у жовтні 1991 р. на підтримку Резолюції "Повернення або реституція культурної власності до країн походження" до цілком зрілого

правового поля, зафіксованого у витриманих й виважених клаузулах Закону України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" (1999). Позитивно оцінено діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, що наступного року відзначатиме 10-літній ювілей у новому статусі - Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей. Віддано належне енергійним зусиллям комісії щодо згуртування кола провідних спеціалістів - істориків, архівістів, юристів, завдяки чому під егідою Комісії з'явилися численні публікації і було проведено низку конференцій з високим рівнем представництва, не кажучи вже про успішні практичні кроки комісії з повернення або передачі в Україну культурних цінностей.

У третьому розділі представлено міжнародне історико-правове поле проблеми - резолюції, конвенції і рекомендації ООН, ЮНЕСКО щодо захисту культурних цінностей, які стали результатом інтенсивних зусиль міжнародної спільноти в одностайному прагненні захистити чи не найменш захищене на сьогодні - свою культурну, зокрема писемну, спадщину. Проаналізовано, наприклад, Гаазьку конвенцію щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), знамениту Віденську конвенцію щодо спадкоємності держав стосовно власності, архівів і боргів (1983), сам факт розгляду якої експертами 90-та держав свідчить про визнання важливості специфічної проблеми розподілу архівної спадщини (конвенцію, як відомо, було ратифіковано лише п'ятьма державами - Алжиром, Аргентиною, Єгиптом, Нігерією і Перу; після здобуття незалежності до неї приєдналися Естонія, Україна, Грузія і Македонія). Наведено положення Конвенції ЮНЕСКО щодо запобігання незаконному вивезенню і ввезенню до країн культурних цінностей (1970), Резолюції ЄС щодо повернення національних архівів (1991), Директиву ЄС з реституції культурних цінностей (1993), Конвенції щодо викрадених та незаконно експортованих культурних об'єктів (1995). Розглянуто ініціативи Міжнародної ради архівів останнього десятиліття щодо розподілу архівної спадщини між державами-спадкоємцями, проаналізовано правові аспекти реституції архівів на пострадянському просторі.

Багаторічні роздуми і спостереження автора щодо складу зарубіжної архівної спадщини з огляду на походження її окремих складових викристалізувалися в серйозну типологічну конструкцію, представлену в четвертому розділі, названому доволі скромно: "До питання про окреслення типології української архівної спадщини за рубезем" (дещо громіздку і не в усьому незаперечну, а подеколи й штучну, але тим не менш таку, що склала чи не найважливіший блок дослідження). Запропонований типологічний ряд на сьогодні вже є "хрестоматійним" - він був апробований у низці дотичних публікацій українських авторів, усних дискусіях з автором цих рядків і загалом став основою відповідного розділу підручника "Архівознавство" (К., 1998) ще до виходу в світ даного тому (із зазначенням авторства Патриції Грімстед).

Високопрофесійними видаються чітко сформульовані вихідні положення типологічної класифікації:

1. інституційне або територіальне походження матеріалів;
2. обставини їхнього відчуження з батьківщини. Претензії ж щодо реституції, що цілком логічно, мусять базуватися на двох наступних компонентах;
3. нинішньому місцезнаходженні і перебуванні відчужених матеріалів у реальному архівному "контексті";
4. існуючих угодах або правових факторах, що визначають їхній власницький статус.

Принципово важливим в обґрунтуванні реституційних претензій є міжнародно визнаний принцип територіального походження. З огляду на це вся зарубіжна архівна Україніка

розпадається на дві великі групи: а) створена на території України (безвідносно до її перебування у складі Російської імперії, СРСР, інших держав) і б) створена за межами України (в тому числі - еміграційними осередками діаспори; у ході професійної, бізнесової, політичної діяльності інституцій, організацій, окремих осіб за кордоном).

Базуючися на означених положеннях, автор послідовно виокремлює 26 категорій зарубіжної архівної України, наводить визначення і подає приклади щодо кожної з них (це, з огляду на походження, 13 груп документації, створеної урядами України, українськими інституціями або особами; 5 категорій документації, створеної іноземцями; а з точки зору часу, обставин і умов відчуження - 8 груп документів).

Запропонована типологія логічно завершує першу, так би мовити, теоретичну й методологічну частину книги.

Друга частина - "Архіви, переміщені під час і внаслідок Другої світової війни", що складає стрижень дослідження, є безпосереднім результатом і, власне, глобальним підсумком багаторічних архівних пошуків автора в українських, російських, польських, чеських, французьких, англійських, угорських, голландських, американських архівах. П'ятий розділ книги, що відкриває другу частину, закликає читача до переосмислення - звичних, коли йдеться про втрати культурних цінностей, - понять, зокрема знищення і переміщення архівів; тут подано історіографічний контекст реінтерпретації цих та інших дефініцій упродовж останнього десятиліття.

Пропоноване переосмислення базується на великих масивах архівних документів, більшість з яких виявлено й опрацьовано автором уперше. Тож у п'ятому-восьмому розділах книги детально аналізуються всі складові надзвичайно складних, заплутаних і драматичних процесів тотального винищення і переміщення архівів (разом із бібліотеками і музеями) під час війни.

По-новому для читача відкриваються маловідомі або й зовсім невідомі сторінки - цілеспрямована концентрація, переміщення й пограбування нацистським режимом культурних цінностей на окупованих територіях; радянська політика щодо захисту культурних цінностей і перебіг евакуації і повоєнної реевакуації; винищення радянськими властями архівів та інших культурних цінностей; організація західними союзниками реституції бібліотек і архівів у повоєнній Європі; "західна не-реституція"; англо-американська реституція до Німеччини захоплених союзниками нацистських архівів; повернення до СРСР вивезених з окупованих територій архівів; переміщення до СРСР захоплених у нацистів європейських архівних зібрань та їхній статус як військових трофеїв; створення "Особого архива". Спеціально розглядаються трофейні архіви, а також нацистські та інші архіви окупаційного періоду в Україні.

Окремий підрозділ присвячено т. зв. "Архіву Баха" - Колекції Академії співу в Берліні. Патриція Грімстед, як особисто причетна до повернення світовій культурі цього безцінного архіву, розглядає рішення Уряду України про його реституцію як безпрецедентний за нинішніх умов не лише жест доброї волі й акт історичної справедливості, але й як вирішальну подію в міжнародному житті, що відкриває кардинально новий етап в європейській політиці реституції культурних цінностей.

Дозволимо собі ремарку. Скорботний перелік утрат українських архівів під час війни, на нашу думку, має відкривати колосальний за обсягом та інформативністю документальний масив - дві третини безцінної довоєнної колекції актових книг із київського зібрання (4 тис. із 6 тис. одиниць), що зникли (назавжди?) за незрозумілих і загадкових обставин: ці

книги не вивозилися нацистами з Києва. Ситуацію загострює зла іронія війни: відразу після її закінчення була повернута і сьогодні зберігається в ЦДІА України у Києві саме та частина колекції, яку нацисти вивезли, відступаючи з міста... Спираючися на свій досвід, ерудицію й блискучу інтуїцію, автор могла б розлого викласти своє бачення цього парадоксу й однієї з найбільш трагічних сторінок в історії архівів України новітньої доби. У численних усних дискусіях з нами вона, принаймні, висловлювала деякі припущення. Факт втрати одного з найцінніших масивів документів з історії України є надто помітним.

З іншого - наводячи незаперечні докази свідомого нищення радянськими властями у переддень неминучої окупації архівів, які не вдавалося евакуювати через брак транспортних засобів (або й не передбачалося евакуювати з "ідеологічних" міркувань), автор, гадаємо, могла б подати деякі роз'яснення саме для західного читача. Ці пояснення, не змінюючи загальної оцінки злочинного комуністичного режиму, дозволили б більш коректно прокоментувати наведені факти. Адже йдеться про одну з найдраматичніших сторінок в історії архівної справи в Україні, коли власті виходили з того, що до рук ворога не повинні потрапити архіви, які становлять для нього оперативний інтерес. Передусім це стосувалося партійних архівів, зокрема особових документів. Що ж до актових книг "епохи феодалізму", за тодішньою термінологією, то вони були, як мінімум, принципово нецікаві властям, щоб опікуватися ними у хаосі евакуації...

"Повернута еміграційна архівна україніка: Прага, Київ і Москва" - таку промовисту назву має дев'ятий розділ. Його уважне прочитання дозволяє зробити однозначний висновок щодо необхідності підготовки генерального довідника загальноукраїнського рівня по розпорошених "празьких архівах" (вона, до речі, вже здійснюється в системі державних архівних установ), а також стосовно координації і серйозного методичного забезпечення цього перспективного проекту.

Виграшним для іміджу України є зіставлення у трьох останніх розділах книги ситуації довкола реституційних проблем у Росії (розділ 10: Націоналізація культурних трофеїв у Росії: Нова культурна війна в Європі) з новими підходами, що виробляються впродовж останнього десятиліття в Україні, - стосовно Польщі (розділ 11: Незалежна Україна і Польща: Новий клімат для реституції?) та Німеччини (розділ 12: Незалежна Україна, Німеччина і міжнародний контекст реституції). Символічно: аналізу останніх ініціатив України в намаганні цивілізовано вирішити делікатні (особливо стосовно Німеччини!) проблеми реституції культурних цінностей присвячено заключний розділ книги.

"Архіви мають повертатися додому після війни" - цим парафразом названо підсумковий блок висновків до монографії. Важко не погодитися з твердженнями автора, що живопис або скульпура можуть слугувати культурними послами нації, яка їх створила, по музеях цілого світу, проте відчужені архіви як невід'ємна частина національної культурної спадщини мають бути реституційовані до країни походження і становлять власність нації, що їх створила. Віддалені (не завжди прогнозовані) політичні й історіографічні наслідки і впливи переміщених архівів набагато серйозніші, аніж "ув'язнених" мистецьких скарбів. Тож архівам не повинно бути місця на аукціонах, на "чорних" і "сірих" ринках мистецького світу, хоча комерційна цінність грамот і автографів подеколи робить їх об'єктами купівлі-продажу. Яскравий тому приклад - папери Соколова, придбані на Сотбі для обміну з Росією на трофейний архів Ліхтенштейну.

Із заключним блоком висновків (цитуємо: "на домашньому фронті в Україні професійний опис розпорошеної архівної спадщини перебуває в зародковому стані") можна не погоджуватися, але в цілому слід, очевидно, визнати його за слушний. Не вдаючися до аналізу причин такого стану, погодимося з нагальністю проблеми виявлення, реєстрації і

професійного (як критично зауважує пані Грімстед) описування архівної спадщини за межами України. До речі, російські колеги значно випереджають нас за результатами роботи із зарубіжною архівною Россією. Що ж до "домашнього фронту" і "домашньої спадщини" в Україні, то вона нині системно опрацьовується в рамках низки програм з інформатизації архівної галузі.

Пригадуються наші дискусії з автором десять років тому. Тоді Патриція Грімстед категорично відмовлялася від пропозицій щойно відродженої Археографічної комісії Академії наук України підготувати серію довідкових публікацій із зарубіжної архівної Україніки, зокрема в США. Відмовлялася з огляду на невтішний стан справ із професійним (знов-таки) описуванням архівної спадщини в Україні. Слід навести, мовляв, спочатку порядок удома, а тоді вже заходитися довкола зарубіжної архівної Україніки, - таким був лейтмотив дискусій. Публікація даного тому може слугувати опосередкованим визнанням того, що ситуація з нашими, "домашніми проблемами", очевидно, змінилася на краще.

Повертаючися до трофеїв війни, нагадаємо принагідно, що Україні "поталанило" принаймні в тому, що обсяги трофейних архівів і взагалі трофейних цінностей (якщо їх взагалі можна вимірювати фізично - одиницями або погонними метрами), які опинилися в українських архівних, музейних і бібліотечних сховищах, порівняно незначні, на відміну, скажімо, від Росії. Цей факт, безперечно, сприяє виробленню відкритої позиції держави у складних реституційних процесах. Крім того, у нас є всі підстави сподіватися й на активізацію "зворотніх потоків" переміщених культурних цінностей - з Європи в Україну, адже перші кроки з повернення чужого культурного майна нами вже зроблені.

Не можна не відзначити серйозних успіхів у переговорному процесі з польськими колегами стосовно реституції переміщених архівів. Упродовж останнього року ми досягли узгодження позицій в широкому спектрі теоретичних, методологічних, історико-правових і практичних проблем реституції й провели, мабуть, безпрецедентну акцію взаємного обміну першими переліками "чужих", тобто переміщених архівних фондів у державних архівах України і Польщі.

Третій блок книги - довідково-бібліографічний. Можна дискутувати з автором з приводу концепційних проблем або не погоджуватися з характером викладу матеріалу чи з акцентами, інколи малопомітними, проте свідомо й чітко розставленими, але довідкове значення цієї книги - незаперечне (як, до речі, більшості досліджень автора, що переважно носять довідковий характер, безвідносно до того, монографія це, власне довідник або стаття).

Довідкова частина тому (чверть обсягу книги, не рахуючи покажчиків) - це цінний бібліографічний і методичний посібник, що містить, зокрема, тексти рекомендацій, конвенцій і резолюцій ООН, ЮНЕСКО, МРА щодо охорони й реституції культурних цінностей (1978-1991), Угоди про правонаступництво стосовно державних архівів колишнього Союзу РСР (1992), офіційного акту передачі з Праги архіву Українського історичного кабінету при Міністерстві внутрішніх справ Чехословацької Республіки (1945), звіту про реституцію радянських культурних цінностей Управління військової адміністрації США в Німеччині (OMGUS) (1948), Рекомендації конференції з реституції культурних цінностей, що відбулася під егідою ЮНЕСКО в Києві (1996), тощо.

Історичні прецеденти в концентрованому вигляді представлені в підготовленій під егідою Комісії міжнародного права ООН (1979) порівняльній хронологічній таблиці міждержавних угод з правовими нормами щодо розподілу архівів між державами-

спадкоємицями - 183 документи за останні чотири століття. До відома: таблицю відкриває Ліонська угода між Францією та Савойєю (1601), а завершує Віллемштадтський меморандум щодо розподілу архівів між Нідерландами та Ангільськими островами (1977).

Розділ включає також обширну бібліографію довідників по архівних зібраннях, систематизовану по 11 країнах Європи і США; зведений перелік міжнародних правових актів - міждержавних угод, резолюцій, конвенцій (1907-1996); зведені переліки національних законодавчих актів та інших правових норм з проблеми; основну бібліографію наукової літератури - матеріалів симпозіумів, конференцій, серійних збірників статей, документальних видань, каталогів переміщених і втрачених культурних цінностей, спеціальних праць; перелік дотичних сайтів в Інтернеті.

На часі - підготовка україномовного видання книги. Це серйозна і копітка праця, оскільки перекладати тексти Патриції Грімстед нелегко, зокрема й з огляду на певні повтори (утім, можливо, вони не завжди й зайві у грубому томі складної композиції).

Слід щиро привітати автора - нашу колегу і доброго друга українських архівів - з новим творчим здобутком. Поява цієї книги - без перебільшення - явище в культурному і науковому житті України. Архіви, дійсно, мають по війні "повертатися додому". Час для цього настав.

Сподіваємося, книга, що спонукала нас до роздумів довкола однієї з болючих, невіршених і делікатних проблем міжнародного культурного і політичного життя, прислужиться в науковій та практичній роботі всім, хто опікується переміщеними культурними цінностями, - цінностями, які досі або "переховуються" в чужих архівних, бібліотечних і музейних сховищах, або "мандрують" по світу.

* Grimsted Patricia Kennedy. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. - (Harvard Papers of Ukrainian Studies). - 798 p.

(Грімстед Патриція Кеннеді. Трофеї війни та імперії: Архівна спадщина України, Друга світова війна та міжнародна політика реституції / Український науковий інститут Гарвардського університету; Державний комітет архівів України; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через Державний кордон України. - Кембрідж (Мас.): Видавництво Гарвардського університету, 2001. - (Harvard Papers of Ukrainian Studies). - 798 с.)